

DE BLIK VAN DE BADEEND

Martha Claeys

De psychoanalyticus Jacques Lacan beschrijft een moment van transformatie in het leven van een beginnende peuter. Hij noemt die fase ‘het spiegelstadium.’¹ Ineens herkent het jonge kind zichzelf in de ‘ik’ die het ziet in de spiegel. De blik van die ander, die het tegelijk zelf is, wordt de kern van zijn zelfbewustzijn. De peuter is zich bewust van het feit dat hij kijkt, en bekeken wordt. Nu pas heeft de peuter een idee dat hij een ‘ik’ is. En aangezien die ander, die hij nu in de spiegel ziet, een wezen is als hijzelf, weet de peuter dat die ander oordelen velt en dingen verwacht. Tegelijk ziet dat beeld in de spiegel er zo mooi begrensd uit, zo compleet, wat niet strookt met hoe de peuter zich, aan deze kant van de spiegel, voelt. Hier is hij een hoopje ledematen dat zelf zijn buitenkant niet overziet, maar enkel af en toe voelt, als het ergens tegenaan botst of naar iets grijpt. Het beeld in de spiegel van de voldragen en duidelijk afgelijnde peuter spookt vanaf dan door zijn hoofdje als nastrevenswaardig ideaal. Zo compleet wil het kind ook zijn. Het besef dat er nog ogen zijn die kijken, dat er anderen zijn die schijnbaar compleet en beheerst zijn, brengt de peuter tot een onomkeerbaar inzicht. Hij is noodzakelijk deel van een ontmoeting.

Volgens Lacans analyse hoeft de ander niet doorlopend fysiek aanwezig te zijn om bepalend te zijn voor de vorming van de mens. Voor het ontstaan van het zelfbewustzijn volstaat de *idee* van een ander, de ingebeelde blik. Stel, een vader geeft zijn kindje een bad. Terwijl hij rustig lauw water over het hoofdje giet van zijn kleintje, grijpt het jongetje naar de drijvende badeend in het water. “Kijk,” zegt de vader, “het eendje kijkt naar je blote buikje,” en hij port hem zacht tussen de ribbetjes. De peuter kijkt neer naar zijn blote buik, en dan weer naar de badeend. Hij bedekt zijn blote buikje met zijn kleine handen. De blik van de badeend zal hem niet meer loslaten. Ook als hij alleen is, kan hij naar zichzelf kijken door de ogen van een ander. Vanaf nu zijn er dingen die hij niet doet, waarover hij zich schaamt, en dingen waar hij trots op is, ook als er niemand is die hem ziet. Doordat de ander bestaat, weet het kind dat hij een verantwoordelijkheid draagt om zich op een bepaalde manier te gedragen, of die ander nu echt in de buurt is, of enkel als ingebeelde getuige.

Het kind begrijpt zichzelf door het besef van de aanwezigheid van een ander.

Zulk besef is misschien wel de centrale eigenschap van mens-zijn. Niet dat onze peuter nog geen mens was voordat hij door zijn vader in bad werd gedaan, of dat iemand die nooit tot zulk zelfbewustzijn komt minder een mens is dan iemand die dat wel doet. En het is ook twijfelachtig dat de mens het enige dier is met zelfbesef. Een octopus, bijvoorbeeld, heeft zelfbesef op manieren die wij misschien niet eens kennen.² Toch speelt zelfbesef voor de mens een fundamentele en specifieke rol. Het zelfbesef van de mens gaat niet louter over de herkenning van je spiegelbeeld, iets wat chimpansees, olifanten, en zelfs eksters ook kunnen.^{3,4,5} Het gaat over de wetenschap dat *anderen* jou zien. Er zijn andere ogen, soms in de vorm van een plastiek badspeeltje, die je beoordelen, verantwoordelijk houden, en dingen van je verwachten. Ons reflexief vermogen, ons moreel aanvoelen, ons zelfbewustzijn, wordt tot leven gewekt door iets dat geen deel is van onszelf: het oog van een ander reflexief, moreel, zelfbewust wezen. Hoe we onszelf kennen als mensen, en wat we centraal plaatsen aan dat mens-zijn, hangt af van de aanwezigheid van anderen. Hoezeer *les autres* ook *l'enfer* kunnen zijn, ze zijn tegelijk *l'existence*.

Jean-Paul Sartre beschrijft hoe die blik van de ander bepalend is voor ons zelfbegrip, ook als die ander niet fysiek aanwezig is. Stel dat een persoon door een sleutelgat gluurt naar iets wat hij eigenlijk niet mag zien. Hij bedenkt tijdens het gluren dat hij betrappt zou kunnen worden, en voelt zich plots diep beschaamd. De gedachte alleen aan de blik van een ander is voldoende voor de gluurder om zich betrappt te voelen. *Le Regard* is geen fysieke blik, maar wel de *suggestie* van een ander paar ogen. “Natuurlijk manifesteert een blik zich meestal in twee naar mij convergerende oogbollen. Maar het kan net zo goed zijn in het kraken van takjes, het geluid van voetstappen gevolgd door stilte, een luik dat op een kier staat, de flauwe beweging van een gordijn,”⁶ schrijft Sartre. Door het idee van de ander wordt de gluurder zich bewust van zichzelf, en is hij in staat om bijhorende gevoelens zoals trots en schaamte te voelen.

Trots en schaamte zijn zelfkritische emoties. Met die gevoelens onderschrijven we bepaalde regels en normen die een groep mensen verbinden. We erkennen met zelfkritische emoties deel te zijn van een morele gemeenschap, waarin we verantwoordelijkheden dragen naar mekaar toe, en waarde hechten aan bepaalde idealen. We beamen er de grenzen van het aanvaardbare mee. Wie schaamte voelt, is zich bewust van een overtreding van de normen van zijn groep, die hij aanvaardt als juist. Zelfkritische emoties zijn steeds sociaal, veel meer dan ‘directe’ emoties als verdriet of liefde. In emoties als trots, schuldgevoel, schaamte en spijt kijken we naar onszelf vanop een afstand. Het zijn de emoties die ons, letterlijk, het hardst met onze neus op onszelf drukken. Tegelijk zijn het vervreemdende emoties: we worden ons bewust van een mogelijk schisma tussen wat we willen zijn en hoe we ons echt gedragen, tussen wat we denken dat goed is, en hoe we daar in de realiteit naar handelen.

De blik van de ander verleent (of ontzegt) ons bovendien waardigheid, nog een eigenschap die we graag centraal plaatsen als we de kern van de mens

proberen te vatten. Dat we mekaar erkennen als wezens die zorg kunnen dragen, die dingen belangrijk kunnen vinden, die een rijke gevoelswereld hebben, is de absolute basis voor onze legale en morele overeenstemmingen. Die erkenning is nodig om in te zien dat we anderen iets verschuldigd kunnen zijn. We moeten hen de rechten toekennen die we ook voor onszelf opeisen. Omgekeerd betekent het feit dat we zelf aanspraak maken op bepaalde rechten ook dat we de ander verantwoordelijk houden om ons die te verlenen. We hebben zelf verantwoordelijkheid omdat we anderen verantwoordelijk houden. We verwachten van anderen dat zij dat ook met ons doen. Zo'n systeem van wederkerigheid is niet te bedenken zonder het idee van een ander die buiten onszelf bestaat. En de gestalte van de mens is niet te bedenken zonder dat systeem. De (ingebeelde) blik van de ander noopt ons tot zelfbewustzijn, zelfkritiek, morele gevoeligheid, verantwoordelijkheid, en verleent ons waardigheid.

Zich niet laten bepalen door de blik van anderen is voor de mens op voorhand al een verloren gevecht. Hij zou zijn wezen ervoor moeten ontkennen. Toch wordt onafhankelijkheid van de blik van anderen veelal beschouwd als een eerder nastrevenswaardige manier van bestaan. Die indruk geven ons in elk geval de zelfhulpboeken en websites met verleidelijke *clickbait*. “Wees jezelf!” krijgen we te horen. “Doe je eigen ding,” “Wees niet wie anderen willen dat je bent!” Natuurlijk hebben zulke slogans in zelfhulpboeken niet helemaal ongelijk. Een eigen, kritische opvatting van het goede leven, en een oorspronkelijke invulling daarvan is nastrevenswaardig. Uiteraard willen we niet zo sterk leunen op het oordeel van de ander dat we met alle winden meewaaien. Maar zulke zelfhulpfeuzen verbergen een overtuiging van ultieme onafhankelijkheid als ideaal, van zelfstandigheid, en ultieme maakbaarheid.

Zoeken naar wat “echt jezelf” is, kan pas door de wereld en de mensen rondom als voorwaarde voor die zoektocht te begrijpen. De ander is de ladder die we nodig hebben om die pas als we helemaal boven zijn, onder ons uit te kunnen schoppen, om het bekende beeld van Wittgenstein te gebruiken. Of beter gezegd: de ander is de ladder die we nooit echt wegschoppen, al kan het ons wel lukken om, leunend op de hoogste sporten, onze handen van de stijlen te halen. De blik van de ander kan de mens niet zomaar lossen. Hij herinnert ons voortdurend aan onze verantwoordelijkheden, en de morele context waarin we zijn ingebed. Die spanning is fundamenteel. Onze bezorgdheid over wat een ander denkt over ons, kan ons verlammen of ons narcisme voeden. Maar als de ander ons volledig koud laat, lopen we net zo goed dat risico op egocentrisme.

Streven naar een manier van zijn waarin we geen rekening houden met de blik van de ander, is een stap achteruit: terug naar de peuter voordat die zich bewust was van zijn aandeel en verantwoordelijkheid in de ontmoeting met anderen. Opgroeien is net: weten dat je nooit “echt jezelf” kan zijn zonder die ontmoeting. Het is weten dat je bekeken wordt, en beperkt wordt, door de zoektocht van anderen die ook echt zichzelf willen zijn, en dat je daar iets voor in

de plaats krijgt. Het bestaan is voor de mens een samenlevingsovereenkomst met anderen waar kleine lettertjes onderaan de pagina staan. Het is verbonden aan verantwoordelijkheid en wederzijdse verwachtingen.

Noten:

1 Jean-Jacques Lacan, "The Mirror Stage as Formative of the I Function as Revealed in Psychoanalytic Experience.," in: *Écrits*. The First Complete Edition in English (New York - London: W. W. Norton & Company, 2002).

2 Peter Godfrey-Smith, *Other Minds : The Octopus, the Sea, and the Deep Origins of Consciousness*, First edition. (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2016).

3 de Waal F., Plotnik J., Reiss D., "Self-Recognition in an Asian Elephant," *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* (2006).

4 Gordon G. Gallup Jr., "Chimpanzees: Self-Recognition," *Science* 167, no. 3914 (1970).

5 Schwarz A., Prior H., Güntürkün O. "Mirror-Induced Behavior in the Magpie (*Pica Pica*): Evidence of Self-Recognition.," *PLoS Biol* 6, no. 8 (2008).

6 Jean-Paul Sartre, *Het Zijn En Het Niet*. Proeve Van Een Fenomenologische Ontologie., vert. Frans de Haan (Rotterdam: Lemniscaat, 2003. p. 352).